

РЕЦЕНЗІЇ

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999, 350 с.

Рецензована монографія – це фундаментальне дослідження, присвячене розгляду одного з найскладніших регіонів Східної Європи. Протягом сторіч, змітаючи своїх попередників, тут прокочувалися хвилі кочових народів, змішуючись один з одним і переходячи до осілості на землях, що входили до складу Римської і Візантійської імперій; сюди ж приходили алани і германські племена, гуни, авари і давні болгари, хозари і мадари. Часто саме через Крим Візантія входила в контакти з Київською Руссю, тюркськими каганатами і хозарською державою. Актуальність звернення автора до теми обумовлена й сучасною активною суспільною увагою до питань етнічної історії середньовічного Криму в популярній літературі й націоналістичних творах про “корінний” народ.

Джерелознавча основа роботи солідна й переконлива. З історії Криму збереглося чимало пізньоримських, візантійських і арабських письмових джерел, різних хозарських документів, агіографічних і епіграфічних пам’яток. Ці письмові свідчення часто лаконічні, неоднозначні, суперечливі. За їхнім вивченням стоїть давня і велика академічна традиція, їх аналізу присвячені сотні серйозних досліджень вітчизняних і зарубіжних учених. За останні десятиліття перевидано чимало принципівих письмових джерел, скоректовані їх переклади, з’явилися великі сучасні коментарі. Не менш різноманітна й археологія Криму, де багато археологічних пам’яток різних типів (як у гірському, так і в степовому його регіонах) хронологічно співвідносяться з відомими історичними подіями і переміщенням народів. Подібний вихідний матеріал важливий і цікавий для історика, але саме він є найбільш складним, оскільки дає, на перший погляд, спокусливу можливість прямого співставлення археології та, власне історичного факту і процесу. Автор сміливо береться за аналіз усього комплексу різноманітних джерел.

Хронологічні рамки монографії обумовлені датою початку міграції германців у Крим близько 250 р. і часом вигнання хозар із Криму в останній третині IX ст. Це дуже важливий період в історії півдня України, і вибір його для спеціального дослідження цілком виправданий і обґрунтований.

Структура монографії своєрідна. Слідом за вступом і передмовою йдуть чотири “історичні”, як їх називає автор, глави: I – “Населення Криму в пізньоримський період”; II – “Крим в епоху Великого переселення народів”; III – “Від Юстиніана I до хозарської експансії” і глава IV – “Під владою Хозарського каганату”. Глави написані в стилі узагальнюючого викладу, де разом із численними посиланнями на літературу подаються дані письмових

джерел і загальні археологічні висновки стосовно тих або інших пам'яток без заглиблення в деталі їхнього джерелознавчого аналізу. Іноді опис історичних подій і фактів займає поспіль кілька сторінок, і тоді часом складається враження, що археологія як така лише ілюструє історичні висновки. Такий узагальнюючий стиль написання історичних робіт для періодів, багатих письмовими свідченнями, більш поширений не у вітчизняній літературі, а західно-європейській академічній науці. Подібна структура і навіть манера викладу багато в чому визначається тим, що монографія написана в Парижі, у Коллеж де Франс, у Центрі вивчення історії і цивілізації Візантії та у Криму. Висновок не стільки підбиває підсумок проведеного дослідження, скільки намічає подальшу історію Криму, що виходить за хронологічні рамки роботи. Всі глави і висновок ілюструються 88 картами, планами пам'яток і малюнками поховань та речей. Книга включає список використаних джерел і літератури, а також додаток – “Хронологію інвентарю могильників Криму 240–900 рр.”, проілюстрований 32 таблицями.

У книзі на основі комплексного аналізу письмових і археологічних джерел розроблена нова концепція історії Криму в III–IX ст. Уперше на основі повторюваності знахідок у закритих комплексах виділені пам'ятки, що виникли в Криму близько середини III ст., і зроблено висновок про вторгнення германців у Південно-Західний Крим на початку 250-х років. На основі аналізу етнопоказових ознак (ліпної кераміки, конструкції поховальних споруд і зафіксованого в них обряду) виявлені три міграції аланів із Приазов'я і Прикубаня в 240–250 роках і на рубежі IV–V ст., а також реконструйовано процес формування в результаті асиміляції аланів і готів протягом IV–IX ст. у Південно-Західному Криму алано-готської народності, що сприйняла візантійську культуру і грецьку мову й перебувала у регіоні до середини XVIII ст. У монографії охарактеризована еволюція громад аланів і готів, а також простежено зміни в адміністративній системі ранньої Готії.

У роботі вперше аналізується боротьба Східноримської імперії за домінування в Криму, розглянута історія Херсонесу – візантійського військово-адміністративного центру на півострові, а також Боспору – форпосту імперії на одній із важливіших дільниць Великого шовкового шляху. У книзі об'єктивно викладена історія християнізації населення півострова: Херсонської, Боспорської, Готської і Сутдейської єпархій. У ній по-новому подана історія іудейських громад Боспору і Херсонесу. Вперше серед археологічних пам'яток Північнопричорноморського степу виявлено археологічну культуру етнічних хозар і охарактеризовано етнополітичну ситуацію у захопленому ними Криму.

Дослідження за обсягом використаного матеріалу набагато ширше своєї назви і не обмежується територією власне Криму. Автор опирається на документальний матеріал, що охоплює широкі території, включаючи і ті старожитності, які безпосередньо прилягають до Кримського півострова, і ті, які віддалені від нього.

Не можна не відзначити й високу дослідницьку культуру подання матеріалу та просто чудову мову роботи.

Оцінюючи книгу А.Айбабіна в цілому, варто зазначити, що вона являє собою серйозне монографічне дослідження, яке акумулює багаторічну працю автора й узагальнює великий матеріал, як речових, так і письмових джерел. Вона, безсумнівно, сприятиме розробці ключових проблем історії Криму і його місця в загальноєвропейській історії.

Леся Матвеева

Кочубей Ю.М. Україна і Схід. Культурні взаємозв'язки України з народами Близького і Середнього Сходу (1917–1992). Підручний бібліографічний показник. Київ: НАН України, 1998. 227 с.

Важливість виходу у світ рецензованої праці краще усвідомлюється в контексті короткого екскурсу в історію українського сходознавства. Її можна поділити на три періоди. Найголовніший – це, безумовно, наукова та літературна діяльність А.Ю.Кримського, два інших – час, що передував його діяльності (від давнини до кінця ХІХ ст.), та післявоєнний період – новітній етап відродження започаткованих А.Ю.Кримським сходознавчих традицій в Україні та їх подальший розвиток.

На Русі відомості про Схід нагромаджувалися протягом Х–ХVІІІ ст. (подорожі арабських купців, мандрівників та географів до Києва та інших міст, давньоруських прочан і купців – до Палестини, Іраку, духовні місії до Синаю, Китаю, посольства російських царів до правителів Сходу тощо).

На терені України у ХІV–ХVІІ ст. знання про Схід значно розширилися внаслідок походів козацтва проти татар та турків-османів, знайомства з основами ісламу тощо. У ХVІІ ст. ректор Києво-Могилянської академії І.Галлятовський написав кілька полемічних трактатів проти мусульман. Один з них – “Алкоран Магомета, изничтоженный Кохелетом (Христом)” – витримав у Чернігові декілька видань [Waugh 1979–1980, 908–919]. В антимусульманській полеміці брали участь Л.Баранович та П.Могила.

У ХVІІІ ст. почалося вивчення мов, літератур, релігій та історії країн Сходу в Харківському університеті. У 1726 р. в Харківському колегіумі (заснований 1722 року в Білгороді) сформувалась сходознавча бібліотека. Український мандрівник В.Григорович-Барський у 1726–1747 рр. відвідав кілька країн Близького Сходу, про що залишив цікаві нотатки (про них див. Бібліографію на с. 67 Показчика); у ХVІІІ ст. до східних мотивів звертався у притчах Григорій Сковорода.

Одним із перших по-справжньому фаховий підхід до вивчення Сходу виявив Вацлав Ржевуський (Жевуський) (1785–1831), який згадується під прізвищем Ревуха в українських народних піснях. В.Ржевуський поглиблено вивчав арабську та турецьку мови у Відні, подорожував країнами Близького Сходу та Північної Африки (1817–1820), де придбав колекції східних манускриптів – переважно з гіпології, ветеринарії та окультних наук. Частина

з них (окремі рукописи унікальні) зберігається зараз в архівах України (с. 161, № 2473).

Одним з осередків вивчення східних мов на недовгий час стала Одеса, де в 1823 р. було засноване Училище східних мов (пізніше – Східний інститут). Із заснуванням Рішельєвського ліцею викладання східних мов перемістилося до нього. Інтерес до проблем Сходу в Одесі й частково у Сімферополі підтримувала також діяльність деяких наукових товариств та окремих вчених.

Основна ж наукова робота в галузі сходознавства у XIX ст. зосередилася в Харківському університеті, де академік В.Дорн читав курси з арабської та перської мов (1829–1832) (див. про це: позиція №98 з рецензованої праці), професори І.Срезневський та М.Лунін викладали історію Індії, Ірану та Єгипту (1835–1847). З другої половини XIX ст. над питаннями історії ісламу, арабської, турецької та індійської культури в університеті працювали П.Петров, В.Надлер, М.Дринов, Д.Овсяников-Куликовський, П.Ріттер та ін. [Ковалівський 1961, 9–122].

Східні мови (гебрайська, санскрит, арамейська, ассіро-вавилонська, турецька та ін.) викладались також у львівському університеті (Г.Блят, М.Шорр).

Інтерес до Сходу на Закарпатті виявився у спробі М.Лучковича (М.Лучкая) укласти граматику ефіопської мови.

Історію, культуру й мови народів Близького Сходу вивчав викладач Київської духовної академії архімандрит Антонін – А.І.Капустін (1817–1894), який з 1865 р. до кінця життя був настоятелем Російської духовної місії в Єрусалимі. На цій посаді він поєднував духовну діяльність з дослідженням книг і рукописів в монастирських бібліотеках Сходу. Зокрема, в монастирі Св. Катерини на Синаї Антонін уклав каталог близько 500 арабських рукописів [Филиппов 1986, 212–219].

Східна тематика цікавила українських письменників XIX – початку XX ст. П.А.Куліш створив поему “Магомет і Хадиза”, І.Я.Франко виконав дослідження “Повість про Варлама та Іосаафа”, переклав з німецької мови українською вірші до збірки “1001 ніч”, підготував для дітей українські перекази арабських казок “Абу-Касимові капці” та “Коваль Бассім”. Саме він активно заохочував заняття А.Ю.Кримського східною філологією, надаючи тому можливість друкувати свої дослідження в редактованих ним виданнях [Франко 1993, 28–31].

Східні мотиви пронизують і творчість Л.Українки. Крім поетичної спадщини в дусі орієнталістичної романтики, її перу належить підручник “Стародавня історія східних народів”.

В 1913 р. львівський перекладач О.Абраньчак-Лисинецький виконав повний переклад Корану українською мовою, щоправда не з арабської мови.

Однак суттєвою перешкодою для повнокровного розвитку українського сходознавства продовжувала залишатись відсутність систематичного наукового вивчення Сходу з добре налагодженим викладанням у вищій школі і брак сходознавчих фондів у бібліотеках.

Початок періоду, який охоплює показчик Ю.М.Кочубея, хронологічно майже співпадає з переїздом до Києва А.Ю.Кримського після проголошен-

ня в Україні “т. зв. радянської влади” (с. 3). Ця влада, з одного боку, та повернення на батьківщину на той час вже всесвітньо відомого вченого, з іншого – мусили б гарантувати пишній розквіт сходознавчих студій в Україні. І справді, мов гриби після дощу, починають з’являтися численні наукові (і не дуже) установи, освітні (та псевдоосвітні) заклади, до сфери діяльності (передусім гучно декларованої) яких включаються орієнталістичні дисципліни. Відповідно, до масштабів добрячої армії росте і чисельність особового складу, заангажованого на такій, як багатьом здавалося, екзотичній і високопрестижній ниві. Гортаючи працю Ю.Кочубея, нерідко можна натрапити на згадки про публікації подібних палких “лисенківців” від українського сходознавства.

Воно й зрозуміло, оскільки радянська влада гарантувала Україні голодомор не тільки фізичний, але й інтелектуальний. Ленінсько-сталінський комісар однаково вправно відбирав не лише останню крихту хліба у селянина, але й історичну пам’ять у цілого народу.

На щастя, зі сторінок рецензованої монографії добре видно, що в примусово провінціалізованому українському сходознавстві впродовж усього часу, що розглядається, домінували тенденції до того, щоб за будь-яких обставин цієї пам’яті не втратити.

Україна завжди лежала на перехресті магістральних шляхів між народами Заходу та Близького і Середнього Сходу, а її територію в різні часи населяли різноманітні східні етноси. Саме необхідність наукового вивчення цих фактів змусила А.Ю.Кримського з усією рішучістю взятися за організацію академічної орієнталістики. Її розбудова і в найкращі часи наштовхувалася на значні труднощі, тому не буде перебільшенням сказати, що довоєнні досягнення українського сходознавства, принаймні в Києві, є цілковитою заслугою А.Ю.Кримського.

З цієї причини праця Ю.Кочубея справедливо виокремлює розділ з переліком найважливіших публікацій про вченого (с. 26–38), оскільки повна академічна бібліографія його власних публікацій була підготовлена раніше (1972 р.) працівниками тодішньої ЦНБ АН УРСР (позиція № 26 рецензованої праці).

З трьох вищезгаданих етапів розвитку українського сходознавства монографія Ю.Кочубея частково охоплює другий етап, але зосереджена переважно на третьому. Логіка укладача показчика бездоганна: якщо діяльність А.Ю.Кримського у вітчизняній історіографії, попри неосаяжність теми, представлена досить всебічно, то “сходознавство поза Кримським” має багато лакун.

Адже в той час, як у колишньому радянському сходознавстві велася не лише активна робота в самій галузі, але й виходило чимало серйозних біо-бібліографічних довідників, заслуги представників української орієнталістичної науки або подавалися як безособово-загальнорадянські, або відверто замовчувалися. Прогалину як міг заповнював той же Ю.Кочубей. Достатньо згадати написані ним, безпосередньо пов’язані з цим аспектом, розділи у колективних монографіях, що вийшли майже одночасно у Москві та Києві [Кочубей 1988(а), 88–112; 1988(б), 404–454]. В цих публікаціях подана об’єктивна неупереджена оцінка доробку українських сходознавців. Однак його моногра-

фічне висвітлення потребувало від автора іншого підходу, передусім – розробки класифікаційних засад.

Автор запропонував таку структуру подачі матеріалу: загальні бібліографічні показники, довідники та описи рукописів (с. 5–8);

- монографії та статті про сходознавство (с. 9–18);
- праці про сходознавців (с. 18–38);
- взаємодія культур Схід–Захід (с. 38–40);
- взаємодія культур Україна–Схід (с. 40–43);
- східні джерела до історії України (с. 43–55);
- перекладна література Київської Русі, ходіння, паломництва (с. 56–60);
- Україна і степові народи (с. 61–65);
- зв'язки зі Сходом у XVI–XVIII ст. (с. 65–71);
- українсько-східні літературні зв'язки (переклади зі східних мов, антології, східне літературознавство, арабістика) (с. 72–117);
- українсько-ізраїльські зв'язки (с. 117–125);
- стародавні народи Близького Сходу, їхня спадщина та зв'язки з Україною (с. 126–139);
- культурні зв'язки у XX ст.: Схід та східні форми в українській літературі (с. 139–149);
- українська культура на Сході (с. 149–155);
- східне мовознавство (с. 155–164);
- українсько-східні мистецькі зв'язки (с. 164–171);
- художні твори та наукові дослідження на історичну тематику (с. 171–184);
- дослідження сучасних проблем (с. 185–188);
- інші матеріали (нотатки, гіпотези тощо) (с. 188–198).

Бібліографічні джерела мають суцільну нумерацію (всього книга містить 3163 позиції). В кінці довідника подаються показники імен кирилицею та латинкою, які супроводжуються індексом посилань на номери бібліографічних позицій. Додатковою позначкою при номерах фіксується згадка імені того чи іншого автора в рецензіях або працях інших авторів.

Автор вперше на систематичній основі включив до показника праці зарубіжних сходознавців українського походження.

Книга яскраво ілюструє помітний ріст регіональної, етно-історичної та галузевої диференціації взаємозв'язків України з народами Близького Сходу та розвитку відповідних сходознавчих дисциплін в післявоєнний період.

Зокрема, в східному літературознавстві видатною подією стала публікація упорядкованої А.Ковалівським “Антології літератур Сходу” (Харків, 1961), яка отримала високу оцінку й численні відгуки (позиції №1183–1193). Ю.Кочубей подає також рясну бібліографію творів близькосхідних літератур в українських перекладах, що виходили окремими книгами у серіях “Зарубіжна новела”, “Перлини світової лірики”, “Зарубіжна сатира і гумор”, “Мудрість народна” та ін. Це – новелістика А.Несіна, поезія Гафіза та Румі, історичні романи Дж.Зейдана тощо.

Можна, звісно, дорікнути авторові стосовно неповноти показчика, його дещо переобтяженої тематичної рубрикації, окремих неточностей та друкарських помилок. За умов сьогоденного підвищеного інтересу в Україні до східних культур книзі б не забракувала наявність розділу про видання підручників, словників та посібників зі східних мов. Очевидно, поруч з іменним був би корисний і предметний індекс. Нарешті, як самокритично визнає сам автор, "деякі розділи розроблено глибше, деякі тільки намічено" (с. 4).

Однак зазначене не є суттєвими прорахунками рецензованої праці: вони неминуче чатують на будь-кого, хто взявся б за таке складне завдання, яке під силу хіба що цілому колективу. Ю.М.Кочубей блискуче впорався з цим завданням самотужки, і залишається сподіватись, що його приклад надихне інших на подальшу плідну працю в цій галузі.

* Ситуація багато в чому переключиться з сьогоднішніми подіями, коли після здобуття Україною незалежності до неї повернувся зі США видатний учень А.Ю.Кримського професор Гарвардського університету Омелян Прищак.

ЛІТЕРАТУРА

Ковалієський А. П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у 18–20 віках // *Антологія літератур Сходу*. Харків, 1961.

Кочубей Ю. Востоковедение на Украине // *Востоковедные центры в СССР*. Вып. 1. Москва, 1988(a).

Кочубей Ю. Зв'язки української літератури з літературами Близького та Середнього Сходу // *Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті*. Т. 3. Київ, 1988(б).

Филитов М. В. О научной и литературной деятельности Антонина Капустина // *Богословские труды*. 27, 1986.

Франко З. Т. А.Кримський та І.Франко у взаємостосунках // *Східний світ*, 1993, № 1.

Wagh D. C. Ioannikij Galiatovski's Polemics against Islam and their Muscovite Translations // *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 3/4, part 2, 1979-1980.

Валерій Рибалкін

Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600. Переклав з англійської О. Галенко. Київ, Критика, 1998. – 256 с.

Якщо подивитися на праці, присвячені історії держав – сусідів України, наявні в наших бібліотеках і написані загальнодоступними мовами, то дуже легко помітити певну диспропорцію. Так, з історії Росії чи Польщі в нас є

буквально гори літератури, і значно менше є творів з історії, скажімо, Угорщини, Чехії, Білорусії чи Туреччини, яка є нашим заморським сусідом, до того ж сусідом, що відігравав часом далеко не останню роль в нашій історії, впливав на неї або змінював її. До того ж в радянській історіографії, хоча й не бракувало праць, присвячених історії Туреччини, однак всі ці праці, торкаючись історичних стосунків турків-османів з народами колишнього Радянського Союзу, в першу чергу з молдаванами чи українцями, подавалися майже виключно через призму бачення Росії. Адже тоді й взагалі історія народів Радянського Союзу була по суті історією Росії, де українцям або зовсім не було місця, або вони появлялися тільки для того, щоб прагнути возз'єднання з "братнім" російським народом. Звичайно, справа тут також і в тому, що починаючи з середини XIV ст. до 1648 р. вся Україна знаходилася під владою Литви, а згодом Польської Речі Посполитої.

Остання обставина певною мірою пояснювала той факт, що в Польщі стосункам України з Туреччиною приділялася значна увага. Польська історична література, присвячена турецько-українським стосункам, на відміну від радянсько-російської, була значно об'єктивнішою, набагато глибшою, і, можливо, її єдиною "вадою" було тільки те, що вона практично була недоступною для українського читача, бо торгівля літературою з ПНР йшла "централізованим" шляхом – тобто через Москву, де пильне око цензорів оцінювало, що можна було продавати в Україні, а що ні. Звичайно, окремі примірники книжок потрапляли в Україну, але масовому читачеві вони були практично недоступні. Приблизно таке ж саме явище мало місце і в інших сусідніх державах: румунські, чеські чи угорські дослідники, вивчаючи українсько-турецькі відносини, писали непогані праці з цього питання, але вся їхня наукова продукція до України практично не доходила. І тільки іноді, потрапивши в Прагу чи Бухарест, ми від своїх колег-сходознавців із подивом довідувалися про те, що ми ще не є забутим Богом і людьми "молодшим братом" і що нашу історію, чи принаймні окремі її проблеми, ще десь вивчають і досліджують, і роблять це, треба сказати, фахово.

Сказане вище не означає, що в радянські часи пересічний читач не мав можливості довідатися чогось про Байду Вишневецького, Роксолану чи про битву під Хотиним. Усе це було, хоча нерідко для того, щоб сказати тих кілька нещасних слів історичної правди, часто-густо не історик, а письменник удавався до різних "викрутасів", щоб приспати пильність цензури. Особливо це мало місце в белетристиці, що нерідко була єдиною формою літератури, яка тоді могла познайомити широке коло читачів із тими чи іншими історичними явищами зі сфери турецько-українських стосунків.

"Історія Туреччини" А.Кримського, видана в Києві ще 1924 р., не вичерпувала всіх запитів українського читача, бо, по-перше, вона вже давно зробилася бібліографічною рідкістю, а по-друге, ця праця А.Кримського так і залишилася незавершеною. Була ще й третя причина, чому праця українського сходознавця не могла задовольнити українського дослідника з цього питання: вона явно застаріла. Відомо, що коли вчений працював над своєю історією Османської імперії, у Туреччині національна історіографія (як сучасна

наука) тільки зароджувалася. Турецькі національні архіви тільки починали упорядковуватися, а якихось спеціальних наукових видань документів взагалі ще не існувало. У 1931 р. президент Мустафа Кемаль Ататюрк заснував Турецьку історичну комісію, яка згодом розвинулася в поважну і авторитетну наукову установу. Найновіший каталог видань цієї установи, виданий 1995 р., нараховує 69 сторінок. Турецька історична асоціація з 1937 р. почала видавати фаховий журнал “Belleten” (“Бюллетень”) та з 1964 р. – “Belgeler” (“Документи”), які публікували насамперед документи та матеріали з головного архіву Османської імперії. В архіві султанського палацу Топкапи-сарай почали видаватися описи документів, що там зберігаються. В самій Туреччині вже з'явилися поважні вчені-джерелознавці, такі як Омер Лютфі Баркан, Акдес Німет Курат, Ісмаїл Гаккі Узунчаршили, та історик кримсько-татарського походження Галіль Іналджик, працю якого ми тут розглядаємо.

Крім того, задля об'єктивності, ми не повинні забувати, що А.Ю.Кримський був сином своєї доби і його ставлення до турків-османів було зумовлене стереотипами, поширеними в європейській історичній науці чи в українській історичній свідомості XV–XVIII ст., і які сучасна наука вважає явно застарілими й такими, що не відповідають дійсності. З іншого боку, окремі знання А.Кримського не відповідають сучасному рівневі наших знань, так само не завжди відповідають його дані сучасним версіям про походження Османської імперії.

Врахувавши сказане вище, важко не привітати той факт, що нарешті з'явилася українською мовою відома праця Галіля Іналджика “Османська імперія. Класична доба 1300–1600”. Сам автор на сьогодні є найавторитетнішим сучасним істориком Османської імперії, який з 1952 р. двадцять років був професором османської історії в Анкарському університеті, згодом був професором Чикагського університету, де працював до виходу на пенсію в 1986 р., а в наші дні викладає в університеті Бількент в Анкарі.

Вперше праця “Османська імперія” побачила світ 1973 р. у серії “Історія цивілізацій”, яка випускалася під загальним головуванням сера Рональда Сейма видавництвом “Віденфілд енд Ніколсон”. Після цього книга була надрукована шість разів англійською мовою та перекладена сербохорватською, румунською і грецькою (це при тому, що в Греції видавництво “Караціс” видало цю працю ще раз англійською мовою).

Для українського перекладу було використане репринтне видання 1995 р., що вийшло у видавництві “Phoenix” із зазначенням, що всі помічені помилки видання 1973 р. були виправлені автором. Як видно з передмови самого автора, його історія була написана за заохотою американського тюрколога професора Бернарда Льюїса, що був не тільки істориком-османістом, але й відомим філологом-тюркологом, який свого часу написав непоганий підручник турецької мови для початківців, виданий зусиллями його учня професора Нормана Іцковіца. Праця Г.Іналджика була написана спершу турецькою мовою, і згаданий вище професор Норман Іцковіц та доктор Колін Імбер переклали її англійською, додавши до неї відповідний глосарій. Українською мовою історію Г.Іналджика бездоганно переклав з англійської Олександр Га-

ленко, співробітник Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського, під науковою редакцією доктора Віктора Остапчука.

Крім того, в українському виданні є ґрунтовні примітки до кожного розділу книги; покажчик власних імен, географічних назв, історичних подій та реалій; генеалогія Османської династії; хронологія османської історії та глосарій. Великим плюсом цього глосарію, на наш погляд, є те, що всі турецькі терміни подані українською транскрипцією, максимально наближеною до оригіналу, і вивірені за відомим класичним словником османсько-турецької мови Дж.Редгауза. Хочеться відзначити як позитивний, той факт, що перекладач у багатьох випадках, подаючи окремі східні (турецькі, перські чи арабські) терміни, не йшов за “загальноприйнятою” зросійщеною транскрипцією, а максимально намагався наблизити їх до оригінального звучання. Так, наприклад, ми читаємо: *Баба-Ісгак, Алаг, Агмед Паша, Мехмед, везір*, а не зросійщене: *Баба-Ісхак, Аллах, Ахмед Паша, Мехмед* і вже зовсім потворно перекручене наше українське *візир* (арабською, звідки запозичено цей термін, це слово звучить *wazir*). Правда, в тексті можуть в зв’язку з цим бути й окремі описки, так, наприклад, на с. 246 ми читаємо в тлумаченні терміну “гадіс”, що це є “1) писана традиція висловлювань та вчинків пророка Мухаммада”. Зрозуміло, що мало бути “Мугаммада”. Зрештою, такі “блошині огріхи” анітрохи не зменшують вартості видання.

Певної цінності додають виданню й ілюстрації. Заслугою перекладача Олександра Галенка є те, що він познаходив ще й такі ілюстрації, яких не було в попередніх, виданнях, зокрема “Панораму Кафи”, виконану художником М.Івановим 1783 р., коли місто ще зберігало свій турецький колорит адміністративного центру однойменного ейялету; чи турецьку мініатюру початку XVII ст., тобто ще перед Хмельниччиною, “Битву османців з козаками на Чорному морі”. Українському читачеві, безумовно, було б дуже цікаво подивитися, якими турки-османці бачили запорозькі чайки.

Слід відзначити ще одне достоїнство праці Галіля Іналджика – вона аж ніяк не є просто викладом історії Османської імперії з 1300 по 1600 рік. Автор пішов дуже далеко, і його твір – це великий, широкомасштабний портрет Османської імперії, написаний саме тоді, коли ця імперія народжувалася, складалася і остаточно сформувалася.

Загальновідомо, що історія є не просто переказ про “діла давно минулих днів”, але й спроба поставити перед людьми минулого питання, які хвилюють нас в нашу епоху, уважне вслухування у відповіді попередників, правильне розуміння їхніх відповідей та, по можливості, вірна оцінка їх. А тому важливість таких розділів, як “Держава”, “Економічне та суспільне життя” і “Релігія та культура в Османській імперії”, важко переоцінити.

Щоб наші висновки не здавалися надто поспішними, скажемо, що, наприклад, ще академік А.Ю.Кримський та деякі радянські історики вважали, що османський тімар (земельний наділ) був спадковий, тоді як в дійсності в Османській імперії класичної доби (1300–1600 рр.) такі наділи відповідно давалися чи відбиралися в залежності від якості та рівня служби державі того чи іншого власника тімару.

Є в праці Галіля Іналджика кілька особливо цікавих, на наш погляд, розділів. Наприклад, шостий, присвячений занепадові Османської імперії, в якому викладена думка турецького історика стосовно причин цього занепаду.

Радянські дослідники вважали, що головною причиною занепаду імперії був розвиток тих протиріч, які були закладені у військово-феодальній організації османів. Як відомо, при перших султанах військові ленники (сіпагі) та яничари займалися виключно військовою справою і абсолютно не переймалися ні господарством, ні торгівлею, ні ремеслами. Сіпагі одержували прибутки тільки з одержаних ними ленів шляхом збору податків, а яничари одержували платню. Однак успішні війни, сприяючи нагромадженню багатств в руках феодальної знаті, підвищували й вигідність земельної власності та її привабливість. Феодали почали цікавитися не тільки фіскальною, але й господарською експлуатацією землі. Землі, які належали турецьким феодалам та мусульманському сунітському духовенству, оброблялися арендаторами та кріпаками, які переважно належали до нетурецьких народностей.

Збільшення експлуатації селян, в свою чергу, вело до занепаду сільського господарства, а самі селяни намагалися втекти до міст. Турецький історик також вказує, що “держава привласнювала більше земель”, але від кінця XVI ст. вона знову “почала втрачати контроль над землями мірі, що османські автори вважали за одну з найголовніших причин занепаду імперії” (с. 121).

Великі географічні відкриття та срібна криза, про яку дуже детально розповідає Галіль Іналджик, коли срібло в певні часи робилося дорожчим за золото, відтягували від Османської імперії частину торгівлі та транзиту. Автор справедливо вважає, що пошук нових шляхів експорту перського шовку також став новою загрозою для османської економіки, адже Мала Азія була головним транзитним шляхом для перського шовку та європейських вовняних тканин. До кінця XVII ст. англійські вовняні тканини посилалися через Малу Азію аж до Центральної Азії, і було встановлено, що тільки цей транзит забезпечував османській скарбниці 300 тис. дукатів у вигляді митних зборів щороку (с. 55).

Коли шах Аббас I почав воєнні дії проти османців, він заборонив експорт перського шовку до Османської імперії, щоб запобігти нестачі срібла та золота в Ірані, і навіть зробив спробу продавати шовк безпосередньо в Європу через Індійський океан. Іранська дипломатична місія у Лісабоні 1603 р. привезла з собою 200 сувоїв шовку і пробувала переконати португальців в тому, що перевозити шовк морем значно дешевше. Треба віддати належне іранським дипломатам: їм вдалося переконати англійців (і тільки їх!), що перевозити шовк морем значно вигідніше.

Занепадала й османська морська потуга, і автор дуже докладно пояснює, чому саме османцям було важко спорядити та утримувати флот, який міг би встояти проти об'єднаних флотів середземноморських християнських держав, а надзвичайні податки, накладені з метою фінансування флоту, викликали незадоволення широких народних мас і навіть спричиняли заворушення. Провінційні військові сили робили все можливе, щоб уникнути участі в морських походах (с. 54).

Зрозуміло, що в таких умовах економіка імперії почала набувати рис застійного характеру: почала збільшуватися господарська і культурна відсталість, яка, в свою чергу, вела до зростання релігійного фанатизму та нетерпимості (с. 193–199). Це не могло не позначитися й на боєздатності війська: землевласники намагалися відкупитися від служби у війську, феодална кавалерія зменшувалася кількісно і при цьому втрачала свої бойові якості. Після 1575 р. податкове населення-реаяя почало вступати на палацову та державну службу і таким чином було знищено підвалини невільницької служби. Потерпіла й тімарна система: багато тімарів було придбано придворними, які перетворили їх на приватну власність або вакфи (с. 57). Османські автори вважали, що причиною занепаду є розлад османського режиму, який вони приписували занепадові та здрібненню влади султана.

Дуже цікавим, на наш погляд, є розділ “Як успадковувався престол”, який остаточно розбиває міф про те, що коли султан помирає, то його престолонаслідник негайно розправляється зі своїми братами. Міф цей базувався на спеціальній статті канун-наме Мегмеда Завойовника про те, що престолонаслідник “може законним чином умертвити своїх братів”, але стара тюркська традиція суперечила цьому і, до того ж, наслідок братовбивчої війни вважався “проявом Божої волі” (с. 69). Особливо цікавими є відомості автора про впровадження кафесу, який зробив яничарів знаряддям інтриг в руках матері престолонаслідника валіде-султан та начальника чорних євнухів Палацу гарем-агаси (с. 73).

Цікавим є й розділ, присвячений релігії та культурі Османської імперії, в якому автор детально розповідає про освіту, медресе, улемів, народну культуру та містичні ордени дервішів. Приємно, що Г.Іналджик намагається писати безсторонньо і неупереджено, і у вісімнадцятому розділі четвертої частини описує триумф релігійного фанатизму.

З іншого боку, якраз те, що є вартістю і достоїнством праці Галіля Іналджика, певною мірою зробилося її негативною рисою: якщо вся праця нараховує 216 сторінок, то розділи, не присвячені спеціально політичній історії, охоплюють десь біля 150 сторінок, тобто приблизно 10 авторських аркушів, а тому самій історії в цій праці присвячено всього близько 47 сторінок, що, зрозуміла річ, є надзвичайно малим обсягом. Чимало історичних подробиць, які є досить колоритними для своєї епохи, на жаль, для читача зникли. Так, наприклад, із праці Г.Іналджика ми не дізнаємося, що Тимур (1336–1405), перемігши Баєзіда Йилдирима, хотів його в ролі почесного бранця взяти з собою в Самарканд, але довідавшись про це, султан отруївся.

Не говорить автор праці й про смерть Сюлеймана I Кануні 1566 р., коли султан помер під час походу, і царедворці, боячись яничарського бунту, везли труп султана так, щоб на перший погляд він здавався живим. І лише після приїзду в столицю оголосили про смерть султана.

Не пише взагалі нічого автор і про розмову великого везіра Мегмеда-паші Соколю (Соколовича) з капудан-пашею Алі після поразки під Лепанто 7 жовтня 1571 р. Впевнений у величчі Османської імперії, великий везір сказав адміралові, що імперія є ще настільки могутня, що дуже швидко буде споряд-

жено новий флот, навіть “якщо б довелось відливати якорі із срібла, а вітрила шити з шовку”. Не говорить Г.Іналджик і про ідею “великого сунітського союзу”, в який Туреччина хотіла втягнути і Шейбанідів в Середній Азії, і Великих Моголів в Індії, і навіть султана на острові Суматра.

І, на жаль, не обійшлося без “ложки дьогтю”, яка могла б зіпсувати бочку меду. Маються на увазі, мовні огріхи та деякі русизми, якими в наші дні, на превеликий жаль, грішить і українська періодична преса, і особливо українське телебачення, де, як і в рецензованій праці, зустрічаються такі звороти, як “у якості символічного жесту” замість “в ролі символічного жесту” (с. 77), “жорстка політика” замість “тверда політика”, “одружувалися на жінках-християнках” замість “одружувалися з жінками-християнками” і т.д. Дуже хотілося б, щоб у наступних виданнях, а такі обов’язково повинні бути, подібні огріхи було усунено.

Загалом праця професора Г.Іналджика, видана українською мовою в перекладі О.І.Галенка, заслуговує доброго слова, бо це є результат великої роботи турецького вченого. Створена на основі турецьких та європейських джерел, вона написана з точки зору мешканця Туреччини, так би мовити “зсередини”. Нам, українцям, ця книга цікава ще й тим, що остаточно розвіює міфи та ламає стереотипи, які склалися в результаті непростих українсько-турецьких взаємин ще з XV–XVII ст.

Г.Іналджик у передмові адресує свою працю широкому колу читачів, перекладач його праці та науковий редактор адресують її, і це абсолютно справедливо, фахівцям-сходознавцям та аматорам історії взагалі. Не боячись перебільшення, можна сміливо сказати, що “Османська імперія” Г.Іналджика може бути рекомендована і студентіві-тюркологу, і студенту-арабістові, і студентіві-іраністу, а також студентіві, який вивчає мову, літературу або історію України. Адже і Арабський Схід, і Іран, і Україна – всі ці країни мають “османську сторінку” своєї рідної історії, а тому можна тільки подякувати турецькому професорові за його гарну і потрібну працю та пошкодувати, що ми не маємо аналогічних творів з історії інших країн Близького та Середнього Сходу.

Ярема Полотнюк

